

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ**

Б. Қ. Қапасова

**ТІЛ МӘДЕНИЕТІ.
ШЕШЕНДІК ӨНЕР**

Оқулық

Алматы, 2014

ӘОЖ 80/81 (075.8)

КБЖ 81.2 я 73

Қ 40

*Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің «Оқулық»
республикалық ғылыми-практикалық орталығы бекіткен*

Пікір жазғандар:

Сағындықұлы Б. – филология ғылымдарының докторы, профессор;

Сарбалаев Ж. Т. – филология ғылымдарының кандидаты, профессор;

Баратова М. Н. – филология ғылымдарының кандидаты, доцент.

Қапасова Б. Қ.

Қ 40 **Тіл мәдениеті: Шешендік өнер:** Оқулық. – Алматы, 2014. – 224 бет.

ISBN 978-601-217-479-3

Оқулық тіл мәдениеті мен шешендік өнердің тілдік ерекшеліктерін қоғам дамуымен қарастырады. Аталған нысанның негізгі теориялық мәселелерін түсіндіре отырып, жаттығу, жазба жұмыстарымен бекітіледі. Осы тұрғыдан алғанда, оқулықтың тәжірибелік сипаты басым. Қазіргі қоғамға қажет іскерлік тіл оралымдары мен құрылымдарының жазбаша және ауызша үлгілерін қалыптастыруға арналған жұмыс түрлері мен пікірталас мәдениетін игертуге бағытталған сұрақтар мен тапсырмалар студенттердің өз бетімен дайындалуына мүмкіндік береді. Оқулық гуманитарлық бағыттағы мамандықтарға арналған.

ӘОЖ 80/81 (075.8)

КБЖ 81.2 я 73

ISBN 978-601-217-479-3

© Қапасова Б. Қ., 2014

© ҚР Жоғары оқу орындарының
қауымдастығы, 2014

КІРІСПЕ

Жаһандық үрдістер ұлттар мәдениеті мен руханиятына үлкен өзгерістер әкеліп жатыр. Ғаламдық тұтасу, әлемдік жаңа қатынастар ұлттардың өз руханиятының ең басты өзегі – тіліне қайта қарауды қажет етеді. Кез келген ұлттың тілі қоғамдық сұраныс пен қажеттілікті өтеген шақта ғана толыққанды қатынас құралы бола алады. Қазақ тілі – әлемдегі тілдер арасынан көркемдігі мен бейнелілігі, тазалығы мен сөздік құрамының молдығы жөнінен өзгеше орын алған тілдердің бірі. Бүгінгі әлем материалдық байлық үшін де, рухани байлық үшін де ең бастысы – оның бар екендігіне мақтан етуден гөрі, дұрыс жарату, ұлт үшін пайдаға асыра алу мүмкіндігімен өлшенетіндігінде. Сондықтан болар, Қазақстан тәуелсіздік алғаннан соң қазақ тілінің мәртебесін көтеру, қоғамдық мәнін айқындау, қолданыс кеңістігінің жаңа бағыттарын белгілеуде бірнеше Мемлекеттік бағдарламалар қабылданды. Сол бағдарламалардың қолданыстағысы «Тілдерді қолдану мен дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасының» басымдық беріп отырған негізгі тұстарының бірі тіл мәдениетін дамыту «зиялы ұлттың күш-қуаты» екендігіне баса назар аударады.

Тіл мәдениеті мен шешендік өнер туралы зерттеулер қазақ тіл білімі мен әдебиеттану ғылымында түрлі қырынан зерттеу нысаны ретінде алынғаны белгілі. Мәдениеттің негізгі бастауы тіл қатысудан басталады. Сондықтан да болар, қазақ тілінде де сөздің астармен, әдеппен жетуі басты назарда ұсталынады. Бұның қоғаммен өзгерісі, түрлі сипаттарының зерттелуі 1970-жылдардан кейін А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтындағы арнайы ашылған бөлімнің ғалымдары еңбектерінде кең қарастырылды. Ғалым М. Балақаев қазақ тіл білімінде алғаш рет тілдік норма деген ғылыми терминді қалыптастырды. Тіл мәдениеті бұған дейін көркемдікпен ғана байланысты болып келсе, ғылыми зерттеулер тілдік норма шеңберінде түсіндірілді. «Сөз өнері» (1978), «Өрелі өнер» (1978) ғылыми жинақтары жұртшылықтың назарына ұсынылды. Аталған зерттеу сөз өнерін (тіл мен әдебиетті) жалпылай алып, сөз қолданудағы, көркемдік ой жасаудағы шеберлікті

тіл мәдениетімен байланыстырады. «I Әдеби тіл стилистикасы», «II Сөздер төркіні», «III Сөз саралау мәдениеті», «IV Сөйлеу мәдениеті және орфография», «V Терминология мәселесі» деп аталатын бес бөлімдері бар.

Тіл мәдениетін зерттеуде ғалым М. Балақаевтың («Қазақ әдеби тілі»), Р. Сыздықтың, Н. Уәлидің еңбектері мол. Р. Сыздық «Тілдік норма және оның қалыптануы (кодификациясы)» еңбегінде Ғалым алдыңғы норма, тіл мәдениеті, кодификациялау деп аталатын терминдерге ортақтықты – тілдегі заңдылықтарды сақтау деп түсіндіреді, ғалым бір ғана тілдік дерекке қатысты дәлелдері тарихи, саяси, әлеуметтік, заңдық, шаруашылық, тұрмыстық т.б. мәселелерді жете білуден ғана анықталатын тұстар деп анықтайды.

Тіл үнемі даму үстіндегі үрдіс. Сондықтан да сыртқы бөтен тілден сөз алмай, таза бір тілдің негізінде ғана өмір сүретін әдеби тіл болмайды. Тіл мәдениетін зерттеуде тіл білімі ғылымы дәстүрлі ғылыми тұжырымдарды негізге ала отырып, жаңа әлем қатынастарына қарай икемдеуде. Әр ұлттың жаңа әлемдегі рухани байлығының ең асылы тілдерінің қоғаммен бірге дамып, өз халқы үшін қызмет етіп, жаһандық өркендеуге өз құндылықтарымен жауап беруі ұлттың сақталуының кепілі екені белгілі.

Тарихы тым тереңнен бастау алатын тіліміздің сонау есте жоқ ескі замандардан-ақ саясат, шаруашылық, тұрмыс, рухани құндылықтар тілі болғанын дәлелдер деректер де жеткілікті.

Тіл – халық тарихының, әдет-дәстүрінің, әдебиетінің, мәдениетінің, таным-түсінігінің көрсеткіші десек, ұлттық сипатты анықтар салт пен әдетті, халықтық тағлым-танымды, рухани қазынасын сақтаушы да – ана тілі. Қазақ тілінің бай ауызекі сөйлеу үлгілері көркем де бай болса, жазба нұсқалары әр кезеңіндегі ұлттық тілдің әдеби негізін танытар белгілер.

Біздің мақсатымыз – ата-баба аманат еткен тілді қадірлей білу, көркемдігі мен байлығын сақтап, келесі ұрпаққа жеткізу ғана болып қоймай, оның қоғам қажетіне қызмет етуін дағдыға айналдыру. Осы тұста қазақ тілінің қоғамдық қызметі дегенде оның нарық тіліне айналуын, ғылым мен өркениет тілі болуын қамтамасыз ету.

Бұның басты шарты – тілдің сөздік қорын барынша пайдаланып, сөйлеу мен жазу тілінде ұлттық қалыпты сақтау мен дамыту.

Қазақ тіл білімінің теориялық негіздерімен толық танысумен бірге тәжірибеде қолдануға төселу, қарым-қатынас тілі ретіндегі ерекшеліктерін үйренудің өзіндік сипаттары бар. Сөйлеу тілі мен жазба тілдегі қолданыстардың бірқатар ерекшеліктері көңіл қойып, баса назар салатын тұстарды айқындайды. Сондықтан да біз оқулықта тіл мәдениеті мен шешендік өнердің басты ерекшеліктерін анықтай отырып, тәжірибеде дұрыс қолдану үшін қажет дағдылар мен қажеттіліктерді қалыптастырудың әдіс-тәсілдеріне жаттығу жасауды мақсат еттік. Осы тұста қазақ тілінің қоғамдық-әлеуметтік қызметтері мен оған қажетті тілдік сөз орамдарын, сөздер мен сөз тіркестерін сөйлеуде орнымен қолдану үшін сөз қолданудың дәстүрі мен сөз әдебінің негізгі деген шарттарын көрсеттік. Шешендік өнер, соның ішінде қазақ шешендік өнерінің құрамдас бөліктері мен көркемдегіш құралдары, қазіргі шешендік өнердегі пікірталас мәдениеті мен оның түрлері, жаттығу, басты бөліктері мен ой мен сөз, сөйлем қатынастарын ашудағы сипаттарына талдау жасау міндеттері белгіленді.

Сөз мәдениетінің негізін тағы да ұлттық әдеп пен тәрбиеден табамыз. Әдептіліктің өзін әдемілікке балаған ел дәстүрі өз тілінде таза да көркем сөйлеуді қажет етеді. Тілді үйрену – өз ұлтыңды тану. Ұлттық тілді білу – ұлт ділін, қасиетін, мінезін, ой, жан дүниесін, сырын білу, халықтық мәдениет пен дәстүрді жаңғырту.

Тілді оқулықтан ғана үйрену өте мардымсыз болады. Бай қазынаны игеру қазақ тіліндегі көркем әдебиеттерді оқу, ғылыми еңбектермен танысу, жазба жұмыстарын жүргізу күнделікті оқу, үйрену арқылы ғана орындалады. Оқулық «Тіл мәдениеті» және «Шешендік өнер» деп бөлініп, әрқайсысының негізгі нысандары талданып, жаттығу жұмыстарымен бекітіліп отырады.